

OPAZOVANJE SPREMEMB V SESTAVI SOCIALNIH OMREŽIJ: METODOLOŠKI VIDIKI

Povzetek. V prispevku predstavljamo metodološke vidike raziskovalnih načrtov, ki kot pojasnjevalno spremenljivko vključujejo čas. V prvem delu so predstavljeni problemi takih raziskovalnih načrtov in rešitve, kot jih ponujajo najpogosteje uporabljeni pristopi. V drugem delu so natančneje opisane metodološke posebnosti dveh sekundarnih študij, ki smo jih uporabili za preučevanje vpliva tranzicije na sestavo in strukturo omrežij socialne opore starejših v Sloveniji, ter longitudinalnih kvantitativnih in kvalitativnih podatkov (tretja študija), ki smo jih zbrali posebej za potrebe raziskave.

Ključni pojmi: raziskovalni načrti, starost, sekundarni podatki, presečne raziskave, longitudinalne raziskave, omrežja socialne opore, kvalitativni in kvantitativni podatki

Uvod

Namen raziskovalnega projekta z naslovom *Socialna integracija starostnikov v Sloveniji* je opazovanje sprememb v omrežjih socialne opore starejših v obdobju tranzicije v Sloveniji. Natančneje nas zanimajo spremembe v sestavi in strukturi omrežij socialne opore, s posebnim poudarkom na proučevanju učinkov tranzicije, ki je v tem času potekala na skoraj vseh področjih slovenske družbe. V tem prispevku predstavljamo značilnosti uporabljene raziskovalnega načrta. V prvem delu so na kratko predstavljene posebnosti raziskovalnih načrtov, katerih namen je proučevanje časovnih sprememb. V nadaljevanju pa so opisane metodološke značilnosti uporabljenih sekundarnih virov podatkov ter njihove prednosti in pomanjkljivosti, ko jih uporabljamo za preučevanje vpliva tranzicije na omrežja socialne opore. V tretjem sklopu je opisan postopek zbiranja novih longitudinalnih podatkov za potrebe proučevanja sprememb omrežij socialne opore, ki vsebujejo tako kvantitativne kot tudi kvalitativne podatke.

* Dr. Valentina Hlebec, izredna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Dr. Tina Kogovšek, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

*** Dr. Barbara Domajnko, višja predavateljica na Visoki šoli za zdravstvo, Univerza v Ljubljani.

**** Dr. Majda Pahor, docentka na Visoki šoli za zdravstvo, Univerza v Ljubljani.

Najbolj neposreden način opazovanja učinkov staranja na izbran vidik vsakdanjega življenja, v našem primeru na sestavo in strukturo omrežij socialne opore, je primerjava posameznikov različne starosti, npr. s presečno raziskavo, narejeno na reprezentativnem vzorcu. V tem primeru lahko testiramo hipoteze o razlikah med posamezniki različne starosti, vendar moramo biti pri sklepanju zelo previdni, saj ne moremo ločiti učinkov individualnega staranja (razlike med posamezniki različne starosti) od učinkov družbenega staranja (posamezniki različne starosti so živeli v različnih zgodovinskih obdobjih). Raziskovalci se pogosto odločijo za neslučajen izbor posameznikov, da bi nadzirali vpliv intervenirajočih spremenljivk, kot je npr. izobrazba. Longitudinalni podatki, pri katerih bi daljše časovno obdobje spremljali iste posameznike, zelo pogosto niso dostopni – tako je tudi v našem primeru. Hkrati je vsebinsko in metodološko problematično tudi preživetje vzorca, saj v zaporednih časovnih točkah merjenja izgublamo enote opazovanja. Poleg tega je tako raziskovanje povezano tudi z zelo velikimi finančnimi stroški. Po drugi strani pa so z neslučajnim izborom enot opazovanja sklepi o opazovani populaciji zelo težki, če ne celo nemogoči.

V raziskavi Socialna integracija starejših v Sloveniji smo v začetnih analizah uporabili sekundarne podatke iz dveh let opazovanja. Podatki o omrežjih socialne opore prebivalcev Slovenije so dostopni za leti 1987 in 2002. Podatki iz leta 1987 so del večje raziskave z naslovom *Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987* (Boh in skupina, 1987).¹ Gre za študijo, ki vsebuje podatke o sestavi in strukturi diskusijskih omrežij (Burt, 1984) Jugoslovancev ter o neformalnih virih še nekaj drugih vrst socialne opore. Za leto 2002 imamo primerljive podatke o omrežjih socialne opore odraslih prebivalcev Slovenije (Ferligoj in drugi, 2002).² Novejši podatki vsebujejo informacije o sestavi in strukturi socialnih omrežij glede na šest tipov omrežij, med katerimi je tudi diskusijsko omrežje (Burt, 1984). V obeh primerih gre za presečni študiji (*angl. cross-sectional*), pri katerih so podatki zbrani za slučajen, reprezentativen vzorec, ki omogoča statistično sklepanje o populaciji. Tako lahko opazujemo spremembe na nivoju starostnih razredov v dveh časovnih točkah in spremljamo razlike v odstotkih, povprečjih, standardnih odklonih ipd. za več starostnih razredov v dveh časovnih točkah. Vsebinsko smo interpretirali podobnosti in razlike znotraj vsake posamezne sekundarne študije in med obema študijama. Zaradi omejitev pri uporabi sekundarnih podatkov, kot so primerljivost indikatorjev in raziskovalnih okvirov, smo zbrali še dodatne podatke o socialnih omrežjih z merskim instrumentom, ki omogo-

¹ Boh, Katja in skupina. *Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987* [Škodirna knjiga]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov Šizdelava, distribucija], 2000.

² Ferligoj, Anuška in drugi. *Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije. 2002* [Škodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.

ča opazovanje več vrst socialne opore in zaradi svoje specifičnosti omogoča tudi opazovanje omrežij socialne opore v preteklosti. Gre za hierarhični pristop, ki ga je razvila Antonuccijeva (1986) za opazovanje omrežij socialne opore starejših ljudi. Te, kvantitativne podatke smo zbrali za tri generacije v istih družinah v dveh časovnih točkah (2005 in 1987). Kvantitativne podatke smo dopolnili še s kvalitativnimi, polstrukturiranimi intervjuji za štiri vsebinska področja; emocionalna opora, socialna opora v primeru bolezni, izobraževanje in spremembe v omrežjih socialne opore.

V nadaljevanju so najprej opisane značilnosti raziskovalnih načrtov, ki vključujejo čas kot pojasnjevalno komponento. Sledi opis značilnosti obeh sekundarnih študij ter opis zbiranja dodatnih kvantitativnih in kvalitativnih podatkov.

Čas kot pojasnjevalna spremenljivka

Schaie (1965) je v želji, da bi presegel pomanjkljivosti presečnih in longitudinalnih raziskovalnih načrtov ter ločil individualno staranje od družbenega staranja, razvil t. i. splošni razvojni model, ki ga imenujemo tudi sekvenčni raziskovalni načrt (*angl. general developmental model: sequential designs*). V sekvenčnih raziskovalnih načrtih naj bi ločili učinke treh spremenljivk – starost, kohorta in čas merjenja – z zaporednimi 2 x 2 analizami variance, pri katerih vsakič upoštevamo dve od treh spremenljivk. Schaie definira tri sekvenčne načrte: kohortni sekvenčni načrt (*angl. cohort-sequential design*), časovni sekvenčni načrt (*angl. time-sequential design*) in presečni sekvenčni načrt (*angl. cross-sequential design*). Za celovito uporabo sekvenčnega pristopa potrebujemo vrsto podatkov (Cavanaugh in Whitbourne, 1999: 42–43; Schaie in Willis, 1991: 241–254), ki so prikazani v preglednici 1.

Pri kohortnem sekvenčnem načrtu primerjamo dve kohorti različnih starosti (npr. celice F + C in J + G). Če so razlike med kohortami statistično značilne, bo raziskovalec sklepal, da ima leto rojstva značilen učinek na lastnost starejše osebe. Če raziskovalec najde v obeh kohortah podobne vrednosti ali podobne vzorce sprememb ali stabilnosti, potem jih pripiše notranjim (individualnim) učinkom staranja. Tretja možnost je, da dobi za člana dveh kohort različne vrednosti pri dveh starostih. V tem primeru bo raziskovalec iskal različne življenjske izkušnje dveh kohort. Ker imamo na voljo le podatke iz dveh točk merjenja, taka vrsta analize pri naši raziskavi ni mogoča.

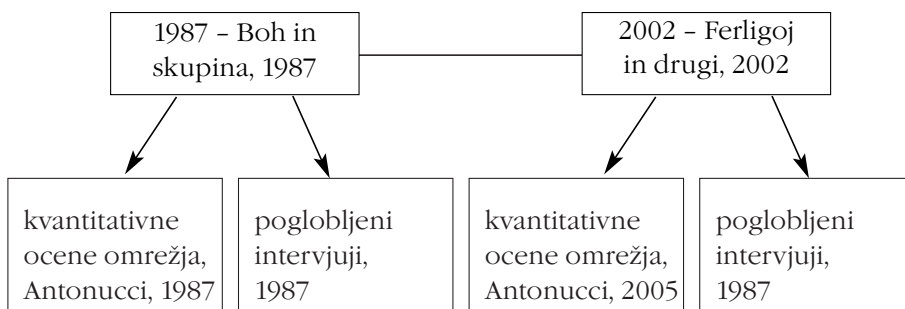
Pri časovnem sekvenčnem načrtu primerjamo učinke starosti z učinki časa merjenja (npr. celice F + C in G + D). Dve ali več starostnih skupin primerjamo v dveh ali več točkah merjenja. Učinek časa merjenja se kaže, če se posamezniki v vzorcu (ne glede na njihovo starost, tj. v vseh starostnih skupinah) razlikujejo v vrednostih, ki jih dobimo v različnih točkah merjenja.

Razlike med starostnimi skupinami, ki jih najdemo sistematično ne glede na čas merjenja, pa kažejo na starost kot značilen dejavnik. Skupen učinek starosti in časa merjenja se kaže v različnih vzorcih razlik v starostnih razredih v dveh časovnih točkah.

Preglednica 1: Primer razvojno-raziskovalnega načrta

leto zbiranja podatkov (čas merjenja)	leto rojstva (kohorta)			
	1940	1930	1920	1910
1980	A - 40 let	B - 50 let	C - 60 let	D - 70 let
1990	E - 50 let	F - 60 let	G - 70 let	H - 80 let
2000	I - 60 let	J - 70 let	K - 80 let	L - 90 let

Skica raziskovalnega načrta

Presečni sekvenčni načrt dobimo, ko želimo opazovati vpliv kohorte in časa merjenja (npr. celice B + F in C + G). Pri tem načrtu primerjamo dve kohorti (ali več) pri dveh (ali več) časih merjenja. V tem primeru nas zanima le vpliv socialnega časa, starost kot pojasnjevalna spremenljivka pa se v analizi sploh ne pojavi. Osnovno raziskovalno vprašanje se nanaša na obstoj in velikost učinkov kohorte in časa merjenja. Ta raziskovalni načrt je primeren, ko nas zanimajo učinki družbenokulturnih sprememb, ki se pojavijo med obema časoma merjenja, in če domnevamo, da se bodo različne kohorte na spremembe različno odzvale. Če lahko predpostavimo, da čas merjenja nima nobenega vpliva, lahko podatke uporabimo za analizo sprememb zaradi staranja.

Po drugi strani Baltes (1968) trdi, da ločevanje kohorte od časa merjenja ni potrebno ali interpretativno zanimivo. Zanj je najpomembnejše ločevanje ontogenetskih sprememb od učinkov izpostavljanja različnim socialnim in zgodovinskim dogodkom v življenjskem poteku posameznika. Raziskovalna načrta, ki ju je razvil Baltes, vključujeta primerjavo ponovljenih presečnih ali longitudinalnih študij. Raziskovalni načrt z longitudinalnimi sekvencami (*angl. longitudinal sequences design*) vsebuje longitudinalno študijo, pri kate-

ri je opazovana več kot ena kohorta v dveh časovnih točkah (npr. celice F – J in C – G). Če primerjava različnih starostnih razredov pokaže različne vzorce, potem je družbeno staranje v interakciji z individualnim. Raziskovalni načrt s presečnimi sekvencami (*angl. cross-sectional sequences design*) vključuje najmanj dve presečni študiji, ki sta narejeni v različnih časovnih točkah (npr. celice B – C – D in E – F – G). Raziskovalec primerja ugotovitve presečnih študij, in če se te razlikujejo, sklepa na vpliv družbenega staranja. Zaradi narave dostopnih podatkov smo uporabili različico tega raziskovalnega načrta.

Strogo ločevanje starosti, kohorte in časa merjenja ni mogoče, saj z določitvijo dveh dejavnikov natančno določimo tudi vrednost tretjega dejavnika. Rezultate, ki jih dobimo z uporabo sekvenčnih raziskovalnih načrtov, je prav tako mogoče pojasnjevati na različne načine. Pri konkretnem raziskovanju je potrebno previdno preveriti morebitne kršitve veljavnosti raziskovalnega načrta in interpretacij. Kljub temu pa se tovrstne študije uporabljajo in so tudi že dale pomembne raziskovalne ugotovitve. Kot raziskovalno metodo jih uporabljajo predvsem psihologi.

Alwin in Campbell (2001) uvrščata zaporedne presečne študije med longitudinalne raziskovalne načrte, saj umeščajo dogodke in izkušnje v časovno perspektivo. Prednost verjetnostnega vzorčenja in uporabe inferenčne statistike pri presečnih študijah je v reprezentativnosti podatkov in možnosti ocenjevanja lastnosti splošne populacije ali specifičnih starostnih skupin. Pomembna pomanjkljivost pa je seveda nezmožnost vzročno-posledičnih interpretacij, ki jih omogočajo eksperimentalni ali kvaziekperimentalni raziskovalni načrti. Čeprav ne opazujemo istih posameznikov, pa pri zaporednih presečnih študijah opazujemo iste kohorte. Tako je možno opazovati agregirane spremembe v populaciji na osnovi »suhih razlik« v frekvencah, povprečjih, deležih in stopnjah, analizo procesov nadomeščanja v kohorti (*angl. cohort replacement*, stabilnost posameznika) ter intrakohortne spremembe (*angl. intracohort change*, individualne spremembe). Tudi ta dva avtorja opozarjata na težave pri ločevanju starosti, kohorte in časa merjenja. Z uporabo zaporednih presečnih študij je vseeno možno razčleniti družbene spremembe na dva dela: na del, ki je povezan s stabilnostjo posameznika (združen vpliv staranja in kohorte), in na del, ki je povezan z individualnimi spremembami (združen vpliv individualnega staranja in socialnih ter zgodovinskih sprememb). Previdne predpostavke o teh povezavah nam vseeno omogočajo ustvarjalno interpretacijo ponovljenih presečnih študij.

Metodološke značilnosti sekundarnih študij

Med študijama (1987 in 2002) je kar nekaj razlik, od realizirane velikosti vzorca do načina zbiranja podatkov (bolj podrobno v Hlebec in Kogovšek, 2005a). V letu 1987 je bilo z osebnim intervjujem anketiranih 298 ljudi, v letu

2002 je bila velikost realiziranega vzorca pri računalniško podprti telefonski anketi 5013. Ker gre za dva zelo različna načina zbiranja podatkov, smo preverili tudi zanesljivost in veljavnost obeh načinov anketiranja. T. Kogovšek in A. Ferligoj (npr. Kogovšek et al., 2002; Kogovšek in Ferligoj, 2003) sta ugotovili, da med obema načinoma anketiranja pri zbiranju podatkov o omrežjih socialne opore ni velikih razlik v zanesljivosti in veljavnosti. Tudi metoda retesta (isti anketiranci so vprašani enkrat po telefonu in enkrat z osebnim anketiranjem) je pokazala, da sta načina zbiranja podatkov precej podobna (Hlebec in Kogovšek, 2005a). V raziskavi leta 1987 so sodelovali posamezniki, stari med 15 in 75 let, v raziskavi leta 2002 pa osebe, stare 18 let in več. Da bi zagotovili primerljivost podatkov, smo upoštevali le osebe, stare med 18 in 75 let.

Omrežja socialne opore so bila v letu 1987 ocenjena s t. i. relacijskim pristopom, pri katerem anketiraneц poda samo vlogo, ki mu nudi določeno vrsto opore (npr. prijatelj, partner, oče ipd.). V tem primeru torej ne dobimo konkretnih oseb in praviloma ne moremo ločiti med osebami, ki imajo isto vlogo (npr. kateri konkretni prijatelj nudi oporo). V letu 2002 pa so bila omrežja socialne opore izmerjena s pomočjo generatorjev imen, pri čemer so informacije o konkretnih osebah, ki dajejo socialno oporo, dostopne. Pri tem lahko natančno ocenimo sestavo omrežja, npr. delež sorodnikov, prijateljev in sosedov, medtem ko pri relacijskem pristopu to ni mogoče. Za obe raziskavi torej lahko ugotovimo le, na koga se najpogosteje obrnemo za socialno oporo (na partnerja, prijatelja, otroka ipd.). Vendar pa ne moremo neposredno ugotoviti, kolikšen delež omrežja predstavljajo te osebe oziroma ali je omrežje anketiranca sestavljeno pretežno iz sorodnikov ali prijateljev. Za približek sestave omrežja socialne opore, ki temelji na merjenju socialne opore z relacijskim pristopom, smo razvili in uporabili nove indikatorje sestave omrežja (Hlebec in Kogovšek, 2005c), ki omogočajo vsaj približno oceno sestave omrežja socialne opore, in sicer s preštevanjem pogostosti posamezne vloge pri različnih vrstah socialne opore (npr. ali vse vrste socialne opore zagotavljajo sorodniki ali morda vsako vrsto opore zagotavlja oseba z drugačno vlogo, npr. eno vrsto daje sorodnik, drugo partner in tretjo prijatelj).

V obeh raziskavah imamo na voljo več indikatorjev omrežij socialne opore, vendar so operacionalno primerljivi le trije, ki pa se med seboj vseeno nekoliko razlikujejo. Gre za opazovanje diskusijskih omrežij (Burt, 1984), za pomoč v primeru bolezni in za finančno oporo. Zaradi omejitev obeh sekundarnih raziskav ter majhnega števila primerljivih indikatorjev smo se odločili za dodatno opazovanje omrežij socialne opore na kvalitativen in kvantitativen način. Oblikovali smo raziskovalni načrt, ki nam je omogočil retrospektivno opazovanje omrežij socialne opore, izmenjave opore ter vrednotenja prejete in dane opore. Raziskovalni načrt je opisan v naslednjem poglavju.

Retrospektivno opazovanje omrežij socialne opore

Sekundarni podatki iz let 1987 in 2002 niso zbrani na podlagi odgovorov istih oseb, zato ne moremo slediti istim posameznikom in sestavi omrežij v dveh časovnih točkah. Torej ti podatki ne omogočajo opazovanja sprememb istih posameznikov in zaporednih generacij – kohort. Zato smo jih dopolnili tako, da smo v manjšem priložnostnem vzorcu, ki je podrobneje opisan v naslednjem delu, opazovali socialna omrežja treh generacij in razlike med njimi. Uporabili smo tudi retrospektivno rekonstrukcijo socialnih omrežij starostnikov v letu 1987 – njihovo sestavo in strukturo smo opazovali glede na vloge v življenjskem ciklu. Na ta način smo dobili longitudinalne in presečne zaporedne točke. Tak pristop se v gerontologiji sicer uporablja, vendar ponavadi predpostavlja zaporedne meritve več skupin v več časovnih točkah. Zato smo raziskovanje dopolnili s kvalitativno metodo, pri kateri smo opazovali omrežja treh generacij v istih družinah – tako smo dobili longitudinalne podatke. Dopolnili smo jih tudi z merjenjem omrežja današnjih starostnikov v preteklosti. Tako smo dobili možnost presečnega opazovanja dveh generacij. S t. i. sekvenčnim načrtom želimo upoštevati učinke starosti, kohorte in časa merjenja (Cavanaugh in Whitbourne, 1999), ki pa jih ob interpretaciji rezultatov pri klasičnih longitudinalnih ali presečnih študijah ne moremo. Da bi izvajali meritve na istih posameznikih, smo socialna omrežja kvalitativno opazovali v istih družinah. Rezultate za meritve v današnjem času smo dobili v dveh generacijah – pri odraslih srednjih let in starostnikih. Ti so opisali svoja lastna omrežja. Za meritve v preteklosti (socialna omrežja odraslih srednjih let in starostnikov v času okrog 1987) smo uporabili retrospektivno merjenje, ki sta ga skupaj prispevali obe ciljni skupini – še posebej današnji starostniki.

Za meritve v preteklosti smo uporabili t. i. nadomestne poročevalce, ki se v analizi omrežij uporabljajo večinoma pri opazovanju strukture popolnih omrežij. To tehniko smo uporabili v primeru egocentričnih omrežij. Raziskave, narejene na popolnih omrežjih, kažejo, da se kakovost poročanja nadomestnih poročevalcev izboljša z večanjem bližine. Običajno gre za več časa, ki ga akterji preživijo skupaj, ali pa podobnost položaja, ki ga posamezniki zasedajo znotraj strukture popolnega omrežja (Bondonio, 1998; Casciaro, 1998). V našem primeru gre za poročanje starostnikov o lastnem omrežju v preteklosti – vpliv spomina smo zmanjšali z uporabo tehnik merjenja, kot so obnavljanje razpoloženja in konteksta preteklosti ter zastavljanje več različnih vprašanj o preteklosti, tako da ima anketiranec dovolj časa za razmišljanje. Prav tako je dobro razdeliti časovno dobo na več krajših dob (Eisenhower e tal., 1991; Abelson e tal., 1994) ali pa meritve opraviti večkrat oziroma jih dopolnjevati. Fisher in Quigley (1994) za izboljšanje poročanja priporočata štiri tehnike. Prva tehnika je obnovitev konteksta (*angl. context reinsta-*

tement), pri katerem se anketirance spodbudi k razmišljanju o okoljskem in psihološkem kontekstu. Druga tehnika je razširjanje spomina (*angl. extensive retrieval*), pri katerem večkrat povprašamo po istem obdobju na več različnih načinov. Tretja tehnika je spreminjanje razsežnosti spomina (*angl. varied retrieval*), pri katerem variramo razsežnosti (časovno, prostorsko, kategorijsko) vprašanja. Četrta tehnika pa je iskanje različnih predstavitev (*angl. multiple presentations*), pri katerem anketiranca spodbujamo k čim bolj obsežnemu opisu, tako da si zabeleži vse miselne predstavitve, ki jih kasneje dodatno preveri. Vse te tehnike je mogoče uporabljati v poglobljenih intervjujih.

Instrumenti za zbiranje podatkov

Za kvantitativno merjenje omrežij smo uporabili t. i. hierarhični pristop, ki ga je posebej za merjenje omrežij starostnikov razvila Antonuccijeva (1986). Ta merski instrument grafično predstavi podobo omrežja s tremi koncentričnimi krogi. Anketiranci so naprošeni, da vanje razporedijo člane svojega omrežja. V prvem, notranjem krogu so najbližji ljudje, običajno partner/ka, otroci, morda najboljši/a prijatelj/ica. Gre za osebe, ki so v omrežju dolgo prisotne in izpolnjujejo več različnih opornih funkcij. V drugem krogu so posamezniki, ki so starostniku manj blizu, še vedno pa so zelo pomembni. Tu se ponavadi pojavi razširjena družina, prijatelji/ce in sosedje. Nas so zanimali predvsem ljudje, ki so pomembni dajalci socialne opore. V tretjem krogu pa so ljudje, ki so še bolj oddaljeni in se pogosto menjajo. Ti nas v raziskavi niso zanimali, ker niso najpomembnejši nosilci socialne opore. Prvo testiranje uporabe tega vprašalnika v Sloveniji je že bilo opravljeno (Nadoh e tal., 2002) na priložnostnem vzorcu in kaže pričakovane rezultate.

Za kvalitativno proučevanje sprememb v omrežjih smo uporabili polstrukturiran intervju, pri katerem so vsi udeleženci odgovarjali na dve uvodni vprašanji:

- Kakšne spremembe so nastale v tvojem omrežju, če današnje omrežje primerjaš z omrežjem pred 18 leti (npr. ali so v omrežju isti ljudje, jih je več ali manj, so bolj ali manj pomembni ...)? (Ali lahko to opišeš na konkretnem primeru ali situaciji?)
- Ali se ti zdi, da so spremembe posledice tega, da si se spremenil/a ti sam/a, tvoja družina ali širše socialno okolje? (Ali lahko to opišeš s konkretnim primerom ali situacijo?)

Tem splošnim vprašanjem so sledila vprašanja za poglobljeno obravnavane vidike: izobraževanje, socialna opora v boleznih in emocionalna opora. Navedena so ob posameznih analizah v člankih, ki sledijo. Intervju kot raziskovalni instrument je generativen; pričakuje se, da bo na neki točki ustvaril

novo znanje, ker bo udeleženec usmeril svoje misli in odgovore na področje, o katerem še ni razmišljal (Ritchie in Lewis, 2003).

V tem delu študije smo torej uporabili kombinacijo kvantitativnih (statičnih) in kvalitativnih metod. V metodoloških krogih je pogosto vprašanje, ali je smiselno kombinirati ta dva pristopa k raziskovanju, saj izhajata iz zelo različnih ontoloških in epistemoloških osnov. Vendar imajo skoraj vsi družbeni pojavi obe plati – kvantitativno, ki zahteva tako ali drugačno merjenje, in kvalitativno, ki omogoči razumevanje ali interpretacijo istega pojava. Skupna uporaba obeh pristopov³ lahko omogoči razumevanje določenega pojava, ki ga ne bi dosegli, če bi opisovanje pojava omejili bodisi le na številke ali le na besede. Kako pa optimizirati moči obeh pristopov za doseganje večje veljavnosti? Zanesljivost je klasična mera oz. pogoj veljavnosti. Zaradi enkratnosti situacije je v kvalitativnem raziskovanju ne moremo opredeliti kot ponovljivost.

Postmodernistični kontekst, v katerem se je razmahnilo kvalitativno raziskovanje, dvomi v obstoj ene same resnične slike sveta in s tem prinaša dvom v samo ustreznost uporabe kriterija veljavnosti. Namesto veljavnosti, kot jo pojmujejo t. i. eksaktne znanosti, so se v kvalitativnem raziskovanju oblikovali drugačni kriteriji⁴: kredibilnost (*angl. credibility*), zanesljivost (*angl. dependability*) in prenosljivost (*angl. transferability*) (Guba in Lincoln, 1998). Kriteriju *kredibilnosti* je zadoščeno, če bralec interpretacijo opisane situacije prepozna kot skladno z lastno izkušnjo. Ta kriterij nekateri poimenujejo tudi potrdljivost (*angl. confirmability*). *Zanesljivost* študije je v kvalitativnem kontekstu dosežena takrat, ko raziskovalec opiše raziskovalni postopek tako natančno, da lahko bralci sledijo miselnemu procesu raziskovalca in njegovim zaključkom, posledično pa lahko sodijo tudi o njihovi zanesljivosti. Zaključki so *prenosljivi*, če ustrezajo tudi kontekstom, ki presegajo neposredno preučevano situacijo, če se jih torej da prenesti tudi na ostale podobne situacije. Potrebno je navesti zadostno količino informacij, da lahko bralec oceni stopnjo podobnosti situacij. Z drugimi besedami bi lahko prenosljivost opisali tudi kot aplikativnost.

Za boljšo kakovost interpretacije se priporoča triangulacija, ki jo lahko opredelimo kot proces uporabe različnih podatkov in več različnih metod oziroma tehnik analize, pa tudi vključitev več raziskovalcev (Denzin in Lincoln, 2005). Triangulacija se lahko uporablja kot metoda za povečevanje veljavnosti raziskovalnih ugotovitev v kombiniranih raziskovalnih načrtih.

Denzin (1978, cit. po Janesick, 1994) loči štiri vrste triangulacije:

Triangulacija podatkov pomeni uporabo različnih virov podatkov v raziskavi. Podatki se razlikujejo glede na čas, prostor in osebo.

³ Več o tem npr. v Lobe (2007).

⁴ Zaradi relativno slabe uveljavljenosti kvalitativnega raziskovanja v Sloveniji prevajanje poimenovanja kriterijev še ni dobro uveljavljeno, zato je v oklepaju dodana angleška različica.

Triangulacija raziskovalcev pomeni sodelovanje različnih raziskovalcev ali ocenjevalcev in zmanjša možnost pristranskosti v fazi zbiranja, analize in interpretacije podatkov.

Triangulacija teorij je uporaba različnih perspektiv za interpretacijo določenih podatkov.

Metodološka triangulacija je uporaba različnih metod za raziskavo istega problema. Primerna je za študij kompleksnih konceptov, ki obsegajo več dimenzij. *Triangulacija znotraj iste metode* pomeni npr. uporabo različnih strategij merjenja istega pojava; *triangulacija med metodami* pa pomeni uporabo različnih, a komplementarnih metod pri obravnavi pojava. Kombinacija različnih metod omogoča zmanjševanje slabosti ene metode s prednostmi druge. V splošnem velja, da je prednost kvantitativnih metod v njihovi večji objektivnosti, prednost kvalitativnih pa v bogastvu izkustvenih informacij, ki jih prinašajo.

Osnova za metodološki pristop je seveda razjasnitev, ali je določen raziskovalni problem kvantitativen ali kvalitativen. Simultana uporaba kvantitativnih in kvalitativnih metod je smiselna, kadar je pojav preveč kompleksen, da bi se ga dalo v celoti zajeti s statistično analizo in je za njegovo razumevanje potreben še kvalitativen pristop. Pogosto je mogoče na ta način izvedeti več tudi o kontekstu proučevanih pojavov ali o posledicah, h katerim vodijo. Kvalitativno raziskovanje lahko torej zajame plati pojava, ki so preveč kompleksne ali preveč občutljive za strukturno analizo. Kombinacija s statističnim proučevanjem pa je lahko plodna osnova za ugotavljanje dejavnikov iz ozadja, ki so povezani s pojavom. Statistična analiza pogosto pride do rezultatov, ki zahtevajo detajlno in poglobljeno razlago.

Vsaka od teh metod omogoča drugo obliko vedenja o svetu. Nudijo različna »branja« - zato ne moremo pričakovati, da se bodo rezultati obeh pristopov replicirali. Cilj je razširjeno razumevanje pojava in raziskovalec je dolžan razložiti, zakaj so rezultati in njihov pomen različni. Eni ne smejo prevladati nad drugimi (Ritchie in Lewis, 2003).

Opis izvedbe raziskovalnega načrta

Zbiranje podatkov je potekalo po štiri tedne v več skupinah študentov. Pri zbiranju podatkov so sodelovali študentje Fakultete za družbene vede pri predmetu Sociologija spolov (2004/05), Socialna gerontologija (2004/05, 2005/06), Analiza socialnih omrežij (2005/06), študentje 4. letnika študija pedagogike na Filozofski fakulteti ter študentke Visoke šole za zdravstvo v okviru seminarja iz sociologije (2004/05).

V prvem tednu so bili študentje seznanjeni z namenom raziskave ter načinom zbiranja podatkov. Vsak študent je opisal svojo družino in izbral primerno linijo opazovanja (študent - eden od staršev - eden od starih staršev

po izbrani liniji staršev). Študentje so v enem tednu pripravili esejski opis družine v letu 2005 z vnaprej določenimi smernicami, ki so opisane v preglednici 2.

Preglednica 2: Smernice za opis družine

Smernice	Opisi
- število in opis članov gospodinjstva	kdo so v odnosu do študenta, npr. sestra, brat, starši, stari starši
- opis stanovanja/hiše	hiša, blok, stolpnica
- opis soseske	1. tip soseske: center mesta, blokovsko predmestno naselje, zasebne hiše v predmestju, vaško naselje (strnjeno, razpršeno – kolikšna je oddaljenost od najbližjih sosedov) 2. v kakšnem stanju je soseska: vzdrževanost, varnost, transportne povezave, infrastrukturna opremljenost (npr. banka, pošta, trgovina, lekarna, zdravstveni dom ...), etnična sestava, starostna sestava, družbeno-ekonomska sestava 3. navezanost na sosesko in odnosi med sosedi (ali si zaupajo, si pomagajo, se srečujejo ...)
- opis selitvene zgodovine	koliko časa družina že živi v določenem kraju, ali so stari starši v istem kraju, če ne, kako so se starši selili, opišite tudi morebitne selitve v kraju (npr. iz enega bloka v drug blok ali v hišo)
- izobrazbena zgodovina	lastno izobraževanje, izobraževanje staršev, starih staršev in prastarih staršev – najvišja dosežena stopnja izobrazbe, način šolanja/študija – redno, ob delu in drugo izvenšolsko izobraževanje (npr. glasbena šola, tečaji, krožki, društva)
- način življenja	ali so družinsko orientirani, ali so stiki s sosedi in kakšni so, ali sodelujejo v skupnosti, ali komu pomagajo, sodelujejo v prostovoljnih dejavnostih, cerkvi, ali so bolj izolirani, kakšni so njihovi hobiji, izleti in počitnice, kulturno udejstvovanje, branje, lenarjenje
- zdravstveno stanje	kronične in akutne bolezni, morebitne težave pri gibanju, pri starih starših opišite, ali potrebujejo vsakodnevno pomoč ali so povsem samostojni
- odnosi znotraj družine	medsebojno zaupanje in podpora, komuniciranje, odprtost, izražanje čustev

Opis družine je bil sestavljen iz dveh delov: iz prvega, ki opisuje lastno družino po izbranih razsežnostih, in iz drugega, ki govori o starih starših. Če stari starši živijo v istem gospodinjstvu, so jih študentje opisali skupaj z ostalimi člani družine, sicer so naredili ločen opis.

V drugem tednu smo na skupnem srečanju študentom še enkrat razložili potek zbiranja podatkov ter jih uvedli v tehniko kvantitativnega in kvalitativnega zbiranja podatkov. Študentje so najprej izpolnili vprašalnik za kvantitativno merjenje omrežja socialne opore s hierarhičnim pristopom (Antonucci, 1986), nato smo v pogovoru razrešili težave, ki so se pojavile pri anketiranju.

V tretjem tednu so študentje prvič anketirali izbranega starša in starega starša z Antonuccijinim vprašalnikom ter izmerili omrežje socialne opore in izmenjavo socialne opore v letu 2005. V nadaljevanju so v nekaterih skupinah že opravili prvi poglobljeni intervju. Ob koncu prvega merjenja smo študentom izročili opis relevantnih dogodkov v Sloveniji in Jugoslaviji v letu 1987 ter jih prosili, da razmišljajo⁵ o svoji družini in bližnjih v tem letu. Ta tehnika že spada med tehnike izboljševanja spomina za retrospektivno opazovanje, in sicer gre za obnovev konteksta.

V četrtem tednu so študentje s hierarhičnim pristopom kvantitativno izmerili omrežje socialne opore izbranega starša in starega starša v letu 1987. Sledil je prvi del kvalitativnega intervjuja, pri katerem so opisali spremembe v omrežju socialne opore med letoma 1987 in 2005 in navedli morebitne razloge ali pojasnila za opažene spremembe. V drugem delu kvalitativnega intervjuja pa so poglobljeno poročali o izbranih razsežnostih socialne opore in izobraževanja v letih 1987 in 2005. Tu smo uporabili še druge tehnike spodbujanja spomina, in sicer razširjanje spomina in spreminjanje razsežnosti spomina z večkratnim opazovanjem omrežja socialne opore in izmenjave socialne opore.

Analiza podatkov

Kvantitativni podatki so bili analizirani s programom SPSS. Izračunane so bile deskriptivne statistike sestave omrežij socialne opore, kot so velikost omrežja, odstotki sorodnikov, prijateljev, sosedov in sodelavcev, velikost omrežja in njegova sestava (glede na odstotke po koncentričnih krogih in glede na geografsko oddaljenost od udeleženca).

⁵ Študente smo prosili tudi, da zabeležijo morebitne večje spremembe v življenjski situaciji izbranih oseb med letoma 1987 in 2005 (rojstva, selitve, menjave zaposlitev, upokojitev, poroke, razveze, pomembna praznovanja, fotografije, potovanja, odhod otroka v šolo, začetek študija, zaključek študija, odhod v vojsko, odhod v tujino, obiski sorodnikov iz tujine, dedovanje, gradnja hiše, urejanje gospodinjstva – večji nakupi, Markovičev fiksni tečaj dinarja glede na marko, nakup avtomobila, smrti, bolezni ali nesreče). Ti podatki so izmerjeni le za del opazovanih enot.

Vir kvalitativnih podatkov so bili polstrukturirani intervjuji. Pogovori so bili prepisani skoraj dobesedno in predstavljajo izhodiščno (elektronsko) bazo podatkov za nadaljnje analize, ki smo jih izvajali tudi ob podpori računalniškega programa Atlas.ti. Pri transkripciji intervjuja so bila uporabljena izmišljena imena, po potrebi so bili prikriti podatki, ki bi lahko razkrili identiteto sogovorcev. S tem smo zagotovili zaupnost podatkov.

Odgovori so bili analizirani s pomočjo utemeljene teorije (Strauss, 1996). Prepoznali smo ključne pojme in delno nakazali tudi odnose med njimi. Rezultati kvalitativne analize so torej opisni in pojasnjevalni. Analizo kvalitativnih podatkov sestavlja vrsta procesov in tehnik, s katero oblikujemo interpretacijo pojavov, situacij in ljudi. S kvalitativnimi raziskavami odkrivamo pojmovanja in stališča, njihov pomen in simboliko. Iz podatkov skušamo izluščiti osnovne pojme, poglobiti njihovo razumevanje in razlagati pomenke odnose med njimi. Z njimi odgovarjamo na vprašanja kako in zakaj. V naši raziskavi smo preko analiz subjektivnih mnenj in izkušenj odkrivali značilnosti pojmovanj in doživljanj vpetosti v omrežja socialne opore, njeno prejemanje in dajanje ter v manjši meri tudi razloge za to. Kvalitativno raziskovanje izhaja iz temeljne predpostavke o posredovanosti objektivne realnosti. Za ljudi obstaja svet skozi izkušnje, ki si jih izmenjujemo skozi raznovrstne reprezentativne prakse: zgodbe, slike, pričevanja, glasbo itd. Svet pravzaprav obstaja oziroma je oblikovan prav skozi doživljanje, zato se kvalitativna interpretacija osredotoča na živete izkušnje in načine predstavljanja ljudi, pojavov ali odnosov. Kvalitativno raziskovanje zaznamuje pestro in dostikrat inovativno kombiniranje metod in tehnik, tako da je bolj smiselno govoriti o kritičnointerpretativnem pristopu, pri čemer pri analizi postane pomembno, da se v namene preverljivosti ugotovitev podrobno popiše raziskovalni proces (Denzin in Lincoln, 2005). Kvalitativno raziskovanje je izrazito transdisciplinarno in v tem smislu ni vezano niti na eno samo specifično teorijo ali paradigmo niti na metodo ali tehniko analize. Zaznamujejo ga postmodernistična kombinacija konstruktivizma, kritične teorije, feminizma, etnologije, antropologije, etnometodologije, semiologije itd. ter metodoloških pristopov, ki jih uporabljajo posamezne smeri (npr. utemeljena teorija, diskurzivna analiza, konverzacijska analiza itd.). Izbira analitičnega pristopa je odvisna tudi od tipa podatkov, s katerimi razpolagamo. Gradivo je lahko tekstovno, slikovno in/ali zvočno. Nenazadnje pa tudi rezultat kvalitativne analize ni statičen – ni neka resnična in enkrat za vselej določena interpretacija, temveč je kompleksen kolaž v nastajanju. Pri kvalitativnem raziskovanju se interpretacijo sproti preverja, vrača nazaj v podatke in nadgrajuje s pojasnjevanjem.

Sklep

V članku smo predstavili najpomembnejše metodološke značilnosti raziskovalnega načrta, ki ga uporabljamo za kvantitativno analizo razlik v sestavi in strukturi omrežij socialne opore starejših v obdobju tranzicije v Sloveniji. Kljub precejšnjim razlikam med sekundarnima viroma podatkov smo z dodatnimi analizami in eksperimenti izločili metodološke dejavnike, ki bi lahko vplivali na interpretacijo ugotovljenih vsebinskih razlik (sprememb v omrežjih socialne opore starejših v obdobju 20 let). Tako sklepamo, da v raziskavi uporabljamo konceptualno in operacionalno enakovredne indikatorje omrežij socialne opore za primerjavo omrežij socialne opore pred tranzicijo in po njej. Retrospektivna kvantitativno-kvalitativna študija iz leta 2005 pa je na ravni osebne izkušnje osvetlila spremembe v socialnih omrežjih starejših v času tranzicije in vsaj delno tudi njihovo doživljanje procesov sprememb.

LITERATURA

- Abelson, R. P., Loftus, E.F., and Greenwald, A.G. (1994): Attempts to improve the accuracy of self-reports of voting. V Tanur, M. J. (ur.): *Questions About Questions*, 138-153. New York: Russell Sage Foundation.
- Alwin, D. F. in Campbell, R. T. (2001): Quantitative Approaches: Longitudinal Methods in the Study of Human Development and Aging. V R. H. Binstock in L. K. George (ur.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*, 22-43. New York: Academic Press.
- Antonucci, Toni C. (1986): Measuring Social Support Networks: Hierarchical Mapping Technique. *Generations*, 1: 10-12.
- Baltes, P. B. (1968): Longitudinal and cross-sectional sequences in the study of age and generation effects. *Human Development* 11, 145-171. Basel: S. Karger AG.
- Bondonio, D., (1998): Predictors of accuracy in perceiving informal social networks. *Social Networks* 20, 4, 301-330.
- Boh, K. in skupina (1987): Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987 [kordirna knjiga]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], 2000.
- Burt, R. S. (1984): Network Items in the General Social Survey. *Social Networks* 6, 293-339. Kidlington: Elsevier, Amsterdam: North-Holland.
- Casciaro, T. (1998): Seeing things clearly: Social structure, personality, and accuracy in social network perception. *Social Networks* 20, 4, 331-354.
- Cavanaugh, J. C. in Whitbourne, S. K. (1999): Research methods. V J. C. Cavanaugh. in S. K. Whitbourne (ur.), *Gerontology: An interdisciplinary perspective*, 33-64. New York: Oxford University Press.
- Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (ur.) (2005): *The SAGE Handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks: SAGE.

- Eisenhower, D., Mathiowetz, N. A., and Morganstein, D. (1991): Recall error: Sources and bias reduction. V Biemer, P. P., Groves, R.M., Lyberg, L. E., Mathiowetz, N.A., and Sudman, S. (ur.): *Measurement Errors in Surveys*, 127-145. New York: Wiley.
- Ferligoj, A. in drugi (2002): *Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije* [kodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Fisher, R. P., and Quigley, K. L. (1994): Applying cognitive theory in public health investigations: Enhancing food recall with the cognitive interview. V Tanur, M. J. (ur.): *Questions About Questions*, 154-169. New York: Russell Sage Foundation.
- Guba, E. in Lincoln, Y. S. (1998): Competing paradigms in qualitative research. V N. K. Denzin in Y. S. Lincoln (ur.), *The landscape of qualitative research: Theories and issues*, 195-220. Thousand Oaks: Sage.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005a): Med korenčkom in palico sekundarne analize podatkov o socialnih omrežjih. *Družboslovne razprave* 49-50, 189-203. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo: Fakulteta za družbene vede.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005b): Hypothetical Versus Actual Support Providers in Comparative Network Research. *Metodološki zvezki* 2, 73-93. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005c): Alternative indicators of support network composition. Paper presented at Applied Statistics 2005, International Conference, September 18-21, 2005. Ribno (Bled): Slovenia.
- Kogovšek, T. in Ferligoj, A. (2003): Merjenje egocentričnih omrežij socialne opore. *Družboslovne razprave* 19, 127-148. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo: Fakulteta za družbene vede.
- Kogovšek, T. in Hlebec, V. (2005): Effects of limitation of number of alters and time frame in Burt name generator. *Metodološki zvezki*, 2, 59-71. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kogovšek, T., Ferligoj, A., Coenders, in G., Saris, W. E. (2002): Estimating the Reliability and Validity of Personal Support Measures: Full Information ML Estimation with Planned Incomplete Data. *Social Networks* 24, 1-20. Amsterdam: North-Holland.
- Lobe, B. (2007): Združevanja kvalitativnih in kvantitativnih metod - stara praksa v novi preobleki? *Družboslovne razprave* 22, 55-73. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo: Fakulteta za družbene vede.
- Nadoh, J., Podreberšek, P. in Hlebec, V. (2004): Cognitive evaluation of the hierarchical approach for measuring ego-centered social networks. *Metodološki zvezki* 1, 2, 379-393. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ritchie, J. in Lewis, J. (2003): *Qualitative research practice: a guide for social science students and researchers*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Schaie, K. W. in Willis, S. L. (1991): *Adult development and aging* (3rd ed.). New York: Harper Collins Publishing.
- Schaie, K. W. (1965): A general model for the study of developmental problems. *Psychological Bulletin* 64, 92-107. Arlington: American Psychological Association.
- Strauss, L. A. (1996): *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.